

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 5-6
1987-1988

İstanbul, 1993

FÂRÂBÎ'NİN EĞİTİM FELSEFESİNDE "ADÂLET" KAVRAMI

Doç. Dr. Bayraktar Bayraklı

Pek çok filozofun ilgi ve araştırma alanına giren "adâlet" kavramı, Fârâbî'nin felsefesinde de önemli bir yer tutmaktadır.

O, "adâlet"i çeşitli alanlarda ve çeşitli işlevleri içinde ele almıştır. **Fusûsu'l-hikem**'inde "hikmet", **Kitâbu't-tenbih**'inde "değer" ve "denge" anlamına gelen "İTİDAL", **Siyâsetü'l-medeniyye**'sinde "değer", **Fusûlü'l-medeni**'sinde hukukî, siyasî; sevgi ile olan alâkası içinde, **Medînetü'l-fâdıla**'da hem "denge" ve hem de eğitimle olan ilişki ve cahil devlet halkının adâlet anlayışı, **Kitâbü'l-cem**' isimli eserinde ise Eflâtun ve Aristo'nun bakış açısı dahilinde ele alınıp incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Fârâbî'nin "adâlet" anlayışı izah edilirken öncelikle onun "adâlet"i ikiye ayırdığı görülecektir.

A. CAHİLLERİN ADALET KAVRAMI

Cahil devlet halkının adâlet anlayışıdır. Fârâbî onların bu husustaki görüşlerini şöyle anlatır:

Küçük bir guruptan, millet büyüklüğündeki toplumlara kadar, her çeşit toplulukların arasındaki ayrılık ve ilişkiler, bir ferdin diğer bir fertten ayrı olan düşünce sistemi ve onunla ilişkisini andırır. Fertler arasındaki çatışma ve kavgalar nasıl gerçekleşirse, topluluklar arasındaki çatışma ve kavgalar da aynı tarzda vukû bulur.

Birbirleriyle çatışma ve boğuşmalarının sebepleri, güvenlik, şeref, refah ve lezzettir. Her topluluk diğerinin sahip olduğunu elinden almak ister. Bunu gerçekleş-

tiren kazançlı (faiz), talihli (mağbut) ve mutlu olacaktır. Fert ve toplumların karakterlerinde bulunan bu tür temayüller, yaratılışlarının gereğidir.

Mâdemki, kazançlı, talihli ve mutlu olmak için, diğer fert ve toplulukların ellerindeki alması tabiidir ve yine mâdemki her tabii şey "adâlet"tir öyle ise, döğüşmek de adâlettir; yani onların anlayışında "adâlet", başkasını ezmektir.

Ezilen, mağlubiyeti, varlığını korumak için kabul eder veya hayat sahasını galibe bırakarak yok olup gider; ya da ezen tarafından, kötü şartlar altında köle gibi kullanılır; onun menfaatine çalışmak mecburiyetinde kalır. İşte bu anlamda, ezenin ezileni kullanması ve ezilenin ezene hizmet etmesi adâlettir. Bu da tabii adâlettir ve fazîletin bizzat kendisidir.

Ezen gurup, yukarda sıralanan nimetleri elde edince, kendisine en çok yardım edene en büyük payı verir. Kazanç, şöret ise, şöretin en büyüğünü, mal ise, malın en çoğunu yardım edenlere dağıtır. Cahil halk, kendi anlayışına göre, bunu da tabii adâlet olarak kabul etmektedir.(1)

Böylece, cahil devlet halkı, fert, gurup ve toplumlar arasında dünya nimetlerini paylaşmak için meydana çıkan kavga ve boğuşmaları tabii olarak görmüş, hakkı olan hakkını verirken, hakkın yapısında bir değışiklik yapmıştır.

Hak, ezen gurup tarafından belirlenir; ölçüsü de, ezen guruba yardım etmenin keyfiyetine bağlıdır.

Fârâbî'nin cahil devlet halkının görüşlerini izah ettikten sonra, onun çeşitli alan ve işlevler dahilinde izah etmeğe çalıştığı "gerçek adâlet" anlayışını ele alalım.

B. GERÇEK ADALET

Bu konuyu, Fârâbî'nin fikirlerini guruplandırarak izah etmek gerekecektir. Fârâbî "adâlet" mefhumunu:

1) Kâinatta cereyan eden hadiselerde, oradaki düşünen ve düşünmeyen bütün canlıların arasındaki ilişkileri izah ederken öne sürmektedir. Çünkü, bu ilişkilerin tamamı, bir "adâlet (denge)" esasına göre oluşmakta ve devam etmektedir.(2)

Meselâ: Ay altı cisimleri, bazan birbirlerine yardım eder, bazen de engel olurlar. Bunun sebebini, ilk madde ve yakın maddelerin çoğuna ortak olmaları, aynı zamanda benzeyen ve benzemeyen yapıya (suret) sahip olmalarında aramak gereklidir. Yardımlaşmaları ve birbirine engel olmaları kuvvetlerinin benzeyen ve benzemeyen yönlerine göre, ya az, ya çok, ya da eşit olur. Biçim bakımından aralarında bir benzeşme varsa, o zaman birbirine yardımcı; biçim bakımından zıtlaşma mevcutsa, birbirine engel olurlar. Yaratılmış (mümkün) varlıklarda, benzeşme ve zıtlaşma, yardım etme ve engel olma gibi davranışlar iç-içedir ve bu hareket bir uyum dahi-

linde meydana gelir; bu durumda çeşitli mizaçlar (ferdî farklar) oluşur. Yukarıda zikredilen fiiller uyum (i'tilâf), denge (itidâl) ve ölçü (takdîr) esaslarına göre birleşmelerinde, cereyan eder. İşte ay altı âlemindeki cisimlerin bu tarz hareketleri, tabii varlıktan almış oldukları payı ortaya çıkarmış olacaktır; yani bu cisimler, tabii varlıktan ne ölçüde pay almışlarsa, o nisbette davranışta bulunacaklardır. Gök cisimlerinin altındaki cisimlerin her biri, yapısı (suret) gereği ya sadece başkaları için; ya da hem kendisi hem de başkası için vardır. Bu konuda "ADÂLET" her iki husûsun, yâni hem kendisi hem de başkası için var olma özelliğinin kendisine verilmesidir. Böylece, yaratılmış varlıklar belirlenmiş ve onlarda "adâlet" gerçekleşmiş; neticede her varlık kendi kabiliyetine göre varlıktan payını almış olacaktır.(3)

Bu konuda Fârâbî insanlar için yardımlaşmayı, sosyal gücü ve bir toplum haline gelmeyi temin eden benzerliklere, iş-bölümünü meydana getiren, ferdî farkları oluşturan benzemezliklere dikkat çekmektedir. Varlıkların davranış düzeyi, tabii varlıktan aldıkları payı gösterir. Filozof, bu fikriyle, dışardan müdahalenin, yâni eğitimin gücünü, sınırını ve yaratılışın eğitimdeki ağırlığını ortaya koymak istemiştir.

Fârâbî, "adâlet" in, varlıklar arasındaki ilişkiye işaret ettiğini, veya bu ilişkilerden kaynaklandığını savunmaktadır. Bu alâka, Allah ile kul arasında olacağı gibi, insanla insan arasında da olabilir. Fârâbî bunun şöyle izah eder: Çevremizde kemal ve erdem gösteren isimler vardır. Bunlar varlığın özünü ifade ederler. Allah'ın varlıklarla olan etkileşimini anlatırlar. Diğer bazı isimler de, diğer varlıklara izafetle kendisine ait bir şeyi gösterirler. Fârâbî, bu tarz ilişkiden kaynaklanan ve varlığın kendi özündeki bir özelliği gösteren şeye "adâlet" cömertliği misâl olarak vermektedir. Demekki, "adâlet" ve "cömertlik" hususundaki kemal ve erdem, bizim dışımızdaki varlıklarla olan ilişkilerimize bağlıdır; o ilişkileri anlatır ve onlardan kaynaklanır. Bu tip sıfatlar insan açısından, varlığını sürdürmek için gerekli olan ilişki ve bağlılıkları, Allah için ise, cevher ve kemali ifade eder.(4)

2) Fârâbî **Tahsilü's-saâde** ve **Medinetü'l-fâdıla** isimli eserlerinde "adâlet" i hukukî mânada kullanmıştır.

Devlet başkanının özelliklerini sayarken, adâlet ve adâlet ehlini seven, zulümden ve zâlimlerden nefret eden bir kişi olmasını önerir. "Adalet" i bu anlamda ele alınca, hukukî ve siyasî mânasıyla karşılaşıyoruz. "Adâlet", devlet başkanının, yakınlarından ve diğer insanlardan hak araması; onları hakka davet etmesi, mazlumların imdâdına yetişmesi, iyi ve güzel bilinen şeyleri desteklemesidir.(5)

3) Fârâbî **Fusûlü'l-medenî** isimli eserinde, sevgi ile adâletin arasındaki ilişkiyi göstermeğe çalışarak, bu iki değer fert ve toplum hayatında ne tür bir görev yüklediklerini izah etmektedir. Bu sebeple, adâlet görüşünü, bu anlamda

açıklarken, sevgi anlayışını da ele almak mecburiyetini hissediyor.

Ona göre, devletin çatısını meydana getiren unsurlar, ya da müesseseler, sevgi vâsıtasıyla kaynaşır ve birbirine bağlanır; adâlet ve adâletle ilgili eylemlerle devamlılıklarını sağlar ve kendi varlıklarını muhafaza ederler.

Fârâbî'ye göre, sevgi önce iki kısma ayrılır: a) Tabîî sevgi: annenin çocuğuna duyduğu sevgi gibi; b) İradî sevgi: Bu da üç kısma ayrılır: faziletleri paylaşmaktan doğan sevgi, menfaattan doğan sevgi ve hazdan doğan sevgi. İşte bu anlamda "adâlet" sevgiye tâbîdir. Adâletin tâbî olduğu hususunu şöyle izah eder: Fazilet paylaşmaktan doğan sevgi, davranış ve görüşlerin birleşmesinden kaynaklanır ve orada görülür. Müşterek olarak paylaşılan görüşler üç kısma ayrılır: Başlangıç (yaratılış), âkibet (son) ve bunların arasındaki tüm şeyler hakkındaki görüşlerdir. "Başlangıç" ifadesinden kastedilen, Allah, ruhaniler ve örnek olan büyük şahsiyetler hakkında insanların ittifak etmeleridir. Meselâ: Kâinat nasıl yaratıldı? İnsan nasıl yaratıldı? Kâinatı meydana getiren unsurların mertebeleri nelerdir; onların birbirlerine olan nisbetleri, Allah ve ruhanilere karşı durumları nedir?

Bütün bunlar, "başlangıç" dediğimiz ilkenin içine girer. "Şon" kelimesiyle ifade edilen ise, "saâdet"tir; yâni saâdete ulaştıran davranışların neler olduğunun bilinmesidir. Halkın saâdetin ne olduğu hususunda ittifak etmesi, saâdeti elde etme yolundaki davranışlarını olgunlaştırmış olacaktır. Bu tarz davranışları da zorunlu olarak sevgi takip edecektir. Halkın aynı mahallede oturup, komşu olmaları, birbirine ihtiyaç duymalarına ve birbirlerinden istifade etmelerine sebep teşkil eder. Bundan da menfaat sevgisi doğar. Erdemleri paylaşmaları, birbirlerine faydalı olmaları, karşılıklı haz duymalarını sağlayacaktır. Neticede "haz sevgisi" meydana gelecektir. Bütün bu sevgi çeşitleri, onları birbirine bağlar ve kaynaştırır.

İşte "adâlet", devlet halkının paylaştıkları nimetlerin taksimi ve bu taksim edilen hakların korunmasıdır. Fârâbî'ye göre, bu nimetler güvenlik, mülkiyet, şeref, makam ve diğer haklardır. Her fert, kendi gücü ve kabiliyeti ölçüsünde bu haklardan istifade eder.

Ferdin, bu nimetlerden noksan pay alması kendine zulüm, fazla alması ise halka zulüm oluşturur. Hattâ az olmasının bile halka zulüm olma ihtimali vardır. Herkesin kendi gücü nisbetinde, nimetlerden payını alması yeterli değildir. Alınan payların korunması gereklidir; yâni ferdin elinden bu paylar çıkmamalıdır. Eğer çıkacaksa bu, ferdin ve devletin zararına olmamalıdır. Bu nimetlerden bazıları satma, hibe ve borç, ya da çalınma şeklinde ferdin elinden çıksa bile, korunmaları zarûrîdir. İsteyerek veya istemeyerek, ferdin elinden çıkan bir nimetin karşılığının yerine konulması olayına "adâlet" denilir. Bunun gerçekleşmemesine ise, zulüm adı verilir. Nimetler hususunda dengeyi, yâni adâleti bozan kişinin cezalandırılması da adâlettir.

Böylece, insanların faziletleri kendi aralarında kullanmalarına "genel adâlet", nimetlerin bölüşülmesi ve bölüşülenin muhafazası ise, genel adâletin bir türü olmaktadır.(6)

4) Fârâbî, insanın biyolojik ve psikolojik yapısında organlar arasındaki işbirliğini anlatırken "adâlet" kavramını kullanmaktadır. Kalb ve zihnin (dimağ) ilişkisini muhtelif alanlarda ele alır ve bu ilişkilerde adâletin rolünü göstermeğe çalışır.

Kalb ve zihin arasındaki ilişkinin ilki, siyasi alandaki ilişkilere benzer. Fârâbî'ye göre, insan vücudunun reisi kalbdır. Zihin onun kâhyasıdır. Diğer organlar, kalbin gayelerine göre zihne hizmet eder. Zihin ise, kalbin yüksek seviyedeki emirlerine hizmet eder. İkinci ilişkisinde ise, zihin biyolojik bakımdan çalışmasında kalbe yardımcı olarak "dengeyi sağlayıcı", başka bir ifadeyle, "ayarlayıcı" bir görevi yüklenmektedir. Şöyle ki, kalb ısı kaynağıdır. Kalb ısıyı vücudun diğer organlarına gönderirken, zihin "ayarlayıcı" görevini yerine getirir. Fârâbî burada, "ayarlama", ya da "dengeleme" anlamında "adâlet" kavramını fiil (yüklem) halinde kullanmaktadır. Ona göre, zihnin ilk görevi, kalbden organlara giden ısıyı dengelemektedir.

Merkezi kalbde olan, kendilerine ait duyuları almasını temin eden duyum kuvvetine bağlı sınırlar vardır. Ayrıca, merkezi yine kalbte bulunan ve isteme kuvvetine yardım eden organlara vasıta olan ve bu organların iradî hareketlerini temin eden sınırlar mevcuttur. Böylece, zihin hem duyum sınırlarını ve hem de iradî hareketleri temin eden sınırları muhafaza etmekle kalbe hizmet eder.

Zihnin kalbe nisbetle diğer bir görevi de şudur: muhayyile kuvvetinin çalışabilmesi için, kalbin hararetinin belli bir ölçüde olması gerekir. Düşünce (nâtık) kuvvetinin çalışabilmesi, bir şeyi hatırlayıp, muhafaza edebilmesi için, herhangi bir davranışı takdir edecek hararete olması zaruridir. İşte bu noktada iyi düşünce, iyi tahayyül edecek ve iyi ezberleyip hatırlayacak şekilde kalbin hararetini "düzenlemek" için, kalbe hizmet eder. Fârâbî, zihnin bu görevini izah ederken, "İtidâl" kelimesini kullanır ve şöyle der: "zihin bir kısmı ile muhayyileyi, diğer bir kısmı ile de tefekkürü, başka bir kısmıyla da hatırlama görevini yürüten hafızayı düzenler (yağdilu). Kalb, fitrî (garizî) vücut ısısının kaynağıdır. Diğer organlara ısıyı dağıtabilmesi için, kendi ısısının normalden fazla olması gerekir. Kalbin diğer organlara gönderdiği ısının fazla, ya da az olmaması için, zihinle kendisi arasında bir dengenin kurulması zaruridir. İşte, bu dengeyi temin eden zihnin, diğer organlara nisbetle kendine has bir soğukluğu vardır. Bu yapıda olmasından dolayıdırki, kalbin hararetini dengeleyecek bir psikolojik (nefsânî) kuvvete sâhiptir.(7)

5) "Adâlet" konusunda, Fârâbî'nin en çok dikkati çeken izahlarını onun eğitimle ilişkisi alanında görmekteyiz. Fârâbî "itudâlî", kemalin (olgunluğun) alt-yapısı olarak

kabul eder ve itidalden sapmaların, kemalde de bozulumlar meydana getireceğini savunur. Ona göre, yaratıcının yaratma hadisesindeki hikmeti olgunluktur. Yaratıcı, her canlı türüne bir mizaç (karakter) tayin etmiştir. Bağımsız olan türler, bağımsız mizaçlara sâhiptirler. Mizaçlar da, yaratılışta bir araya gelen dört unsurun miktarına göre teşekkül etmektedir. Eğer bir mizaç, "itudâl"den uzaklaşırsa, o canlı türü de kemâlden uzaklaşır. Canlı türlerinden mizacı itidâle en yakın olanı, insan mizacıdır. Böylece Fârâbî itidâli, yani adâleti insan şahsiyetinde de aramaktadır.(8)

Kemâl, fıtrat ve adâlet kavramları arasında derin bir alâka ve çalışma sistemi kuran Fârâbî, insanın yaratılıştan getirdiği huyların birbirine zıt olmalarının, ya da zıt huyların onun karakterinde yer almasının, insanda fıtrî (doğal) bir olgunluğa işaret ettiğine dikkati çekmektedir. Ona göre, insan ilk yaratılışında zıtlıklara sahip olmasaydı, bütün davranış, hal ve ahlâkı, iki zıt taraftan birine meyletmeseydi, ya da zıt huylardan biri diğerine üstünlük kurmasaydı, fıtrî bir kemâle sahip olamazdı.

Onun için, fıtrat, kendisini bir bütün teşkil etmek üzere kaynaşmaya zorlayan zıtlıklardan teşekkül eder. Fıtratı meydana getiren mizaçlar birbirinden uzak ve aynı seviyede olsalardı, fıtratı kaynaşmaktan bahsedilemezdi. İtidâlin bulunmadığı karakterdeki zıtlık ve farklılıkların azlığına ve çokluğuna güvenilemez. Unsurları arasında uzaklığın az olduğu fıtrat itidâle daha yakın olurken, mesafenin çok olduğu fıtrat, itidâlden daha uzaktır.(9)

İnsanın doğuştan getirdiği özelliklerine dikkati çeken Fârâbî, bu özellikler arasındaki dengenin davranışlara ne nisbetle tesir edeceğine işaret etmiş ve oradan eğitimin içinde yer alan ahlâk anlayışına geçmeğe çalışmıştır.

Davranış ya da ahlâk konusunda "itudâl"i ele alırken, kemâl konusunu da izah eder; kemâl ile itidâl arasında ne tür bir münâsebetin olduğunu gösterir. Böylece o, yaratılıştan getirdiğimiz kemâl ile sonradan eğitim vâsıtasıyla elde ettiğimiz kemâl arasında bir yakınlık, başka bir ifadeyle, bir benzerlik kurar ve bu iki olgunluğun hemen-hemen aynı şey olduğunu, bir misâlle, şöyle izah eder: İnsanın bedeninde sıhhat ne ise, davranışlarında da kemâl odur. Bedendeki sıhhat, insanın ihtiyacı olduğu kadariyle yemesi ve beden hareketlerinde bulunmasıyla gerçekleşecektir. Gerçektiği kadar yemek ve yine gerektiği kadar spor yapmak bedene sıhhat ve kuvvet temin edecektir. Lüzumundan fazla yemek ve spor yapmak, bedenin dengesini bozacağından, sıhatsızlığa ve kuvvet zaafına sebep olacaktır. İşte, davranışlar da buna benzer: itidâl üzere yapılan davranışlardan güzel ahlâk meydana gelir. Davranışların itidâlden ayrıldığı ve bunun bir alışkanlık hâline geldiği yerde, güzel ahlâktan bahsedilemez. Bu dengeden ayrılış, ister ifrat (aşırı) isterse tefrit (az) olsun, ahlâkı bozacaktır.

Davranışlarda "itudâl"i meydana getirmek için, onları "itudâl"den uzaklaştıran

çokluk, azlık, kuvvet, zayıflık, zaman uzunluğu ve kısalığı gibi şartlar belli bir ölçüye bağlanmalıdır; yâni bu şartların değerlendirilmesi belli bir ölçüye göre yapılmalıdır. Davranışlarda itidâlin meydana gelmesi için takdir edilen ölçü, aynen bedenın sıhhatini tesbit etmek için kullanılan ölçüye benzer. Sıhhatin ölçüsü bedenın ve tabii çevrenin şartlarına bağlıdır. Başka bir ifadeyle, insanın bedenindeki sıhhatin dengesi, memleketin tabiat şartlarına göre değişir. Davranışlarda aranan itidâlin ölçüsü de onları çevreleyen sosyal şartlara bağlıdır. İnsanın bedeninde dengeyi temine çalışan doktor, bedenlerin mizaçları hususundaki bilgiden hareket etmelidir. Bir taraftan zaman, yâni yaş, mevsim ve ilacı içme ânına ait bilgiye, diğer taraftan kişilerin mesleklerinin bilgisine sahip olmalıdır. Böylece, beden mizâcının taşıyabileceği ölçüde, ilacın münâsip zamanına göre, sıhhati elde etmeğe çalışan doktorun sanatına tıp diyoruz. Aynı şekilde, davranışlarda itidâli temin eden ölçüyü bilmek ve gerçekleştirmek için, davranışın gerçekleşeceği zaman ve çevreyi iyi tanımalıyız. Ayrıca, davranışın kim tarafından kime karşı, neden ve ne ile ve hangi sebepten dolayı olacağına dair bir bilgiye sahip bulunmalıyız. Bütün bunları göz önünde bulundurarak gerçekleştirilen davranış dengede olacak, aksi takdirde, ya ifrâta veya tefrîte kaçacaktır. "Güzel ahlâkı meydana getirecek olan davranışın altındaki psikolojik ve sosyal şartlar konusunda insan zihnini tetkike sevk etmeliyiz" diyen Fârâbî, bu noktada eğitimi devreye sokmaktadır.(10)

Mâdemki insan en üstün olgunluğu elde etmek için yaratılmış ve yine mâdemki kendisine tayin edilen bu hedefe ulaşmak için gerekli başarıyı gösterecek yeteneğe sahiptir, öyleyse, onu bu hedefe götüreceğ olan bir sanat olmalıdır. Fârâbî bu noktada eğitimi, ama devletin resmî eğitimini önermektedir. Fârâbî, eğitimi erdemli bir savaş sanatı olarak nitelendirir ve şöyle der: "Devlet başkanı kendisini ve halkını en üstün saâdete ulaştırmak gayesi uğruna mücadele veren "âdil" bir savaşçıdır; onun sanatı da "âdil" ve erdemli savaş sanatıdır."

Devlet başkanları bu sanatı, millet ve milleti oluşturan halkın huylarını şekillendirmek için kullanır. Eğitim faaliyetini yürütecek olan devlet başkanı, eğiteceği kişilerden herbirinin en üstün mutluluktan paylarını alacak kabiliyette yaratıldıklarını ve onların kabiliyetlerine göre bu payları alacaklarını bilecektir. Herkesi kabiliyeti ölçüsünde yetiştirme san'atını Fârâbî, "âdil" bir san'at olarak isimlendirmektedir. Böylece O, "adâlet"i eğitimle birleştirmiş ve "adâlet"i eğitimin bir metodu hâline getirmiştir. Neticede, adâletin hukuk alanında sâhip olduğu mânayı eğitime aktarmış ve ona, herkesi saâdetten payını alacak şekilde yetiştirmek tarzında bir anlam kazandırmıştır.(11)

Diğer taraftan Fârâbî, adâletle eğitim arasındaki ilişkiyi; eğitimin sosyal görevleri arasında sayılan, nesiller arasında köprü kurma, kültürü, bir nesilden diğerine aktarma faaliyetinde de ele alır.

Ona göre insanın, maddî yapısı itibariyle bir gerçekliğe sahiptir. Yatkinlığa ve şahsiyete (sûret) itibariyle de bir gerçekliğe sahiptir. Ve insan bu yönüyle, yâni şahsiyetiyle kendi varlığını devam ettirir.

Bu suretle insan, kendisinden sonra gelecek nesillerin varlığına vasıta olur; kendine has şahsiyetini de bu nesiller vasıtasıyla sürdürür. Maddî varlığı sebebiyle sahip olduğu ve manevî varlığından dolayı sahip bulunduğu yatkinlikler birbirine karşıttır. Bu konuda "adâlet", her iki yatkinlığa hakkını vermektedir. Bir önceki neslin sahip olduğu gerçeklik ve yatkinliklerin bir sonraki nesilde de bulunması gerekir. Çünkü, kökenleri aynıdır. Böylece "adâlet", bir sonraki neslin bir önceki nesilden maddî ve manevî hak ve yetkinlikleri almasıyla gerçekleşecektir. Ama, bir sonraki neslin, bir önceki nesilden alması gereken hak ve yetkinliği kendi başına alması ve bu uğurda kendi kendine çaba sarfetmesi mümkün değildir. Onun için, kendisine bunu temin edecek ve şahsiyetine göre harekete geçirecek bir eğitimciye (fail) ihtiyaç duyar.(12)

Nesillerin bozulmasını onlar arasında kültür aktarımının gerçekleşmemesine bağlayan Fârâbî, insan dışındaki varlıklar âleminden misâller getirerek bu konudaki "adâlet anlayışını izah etmeğe çalışır.

Varlıklar arasındaki "adâlet" sayısı bakımından tek kalmayla değil, tür bakımından tek kalmayla gerçekleşir diyen Fârâbî, "adâlet"i sosyal hayat içinde aramakta ve bir varlığın tür bakımından tek kalabilmesini, o türe ait şahısların bir müddet yaşadıktan sonra telef olmalarına ve yerine o türden başkalarının geçmesine bağlamaktadır.

Bazı maddelerin terkibi basit olduğu için, kendini telef eden zıddı daima dıştan gelmektedir. Terkibi daha karmaşık ve girift olan varlıkların telef olmasında, telef edici zıtları hem içten hem de dıştan gelmektedir. Telef edici zıtları dıştan gelen cisimler, kendiliklerinden dağılmazlar. Meselâ: Kum ve taş gibi cisimler, dıştan gelen tesirlerle ayrışır. Fakat, hayvan ve bitki gibi canlılar, kendi içlerinde meydana gelen zıtlaşmalar sebebiyle ayrışır. Ayrışmaya yüz tutan hayvan ve bitki cinsinden varlıklardan biri, köklü ve kalıcı ise, yerine geçecek bir bedel bıraktığı takdirde, bir süre daha varlığını devam ettirebilir. Gelen bedel, giden varlığın suretine (şahsiyetine) bürünür. Bunun gerçekleşmesi için de, gelen bedelin, gidenden beslenmesi gerekir. İşte bu beslenme iledir ki, cisimler kendilerine zıt olan şeyi cezbeder, neticede aralarındaki zıtlıklar kalkar ve o cisim kendine katarak, kendi suretini ona verir.

Türün, varlığını devam ettirebilmesi için, yok olan kısımlarının yerlerine başka birliklerin geçmesi gerekir. Bu da şöyle olur: a) yok olan birliğin yerine geçecek olan birlikler, hazır vaziyette bulunurlar. Önceki birlik telef olunca, hazır durumda olan, onun yerine geçer; b) Telef olan birliğin yerine geçecek olan bedel, hazır ol-

mayabilir, zamanla meydana çıkar ve öncekinin yerini alır. O takdirde, araya bir zaman girmiş olacaktır. Telef olan birliklerin yerine geçen bedellerin kendilerinde, tür olmaları bakımından "benzeyen" kuvvetler bulunur. Bazılarında ise, bu benzeyen kuvvetler bulunmayabilir. Benzerlikleri olmayan birliklerin yok oluşu, semâvî (göksel) cisimlere bağlıdır. Türleri bakımından benzerlikleri olan kuvvetlerin semâvî olan veya olmayan cisimlerin tesirleri de katılarak, etkili olmaları için, ya yararlıya ya da etkiyi iptal edici veya ona düzen verici (yağdil) bir zıtlık bağışlaması muhtemeldir. Verilecek bu düzenle (adâlet), o kuvvetin veya kuvvetlerin etkisi, ya denge (îtidâl) kazanır, ya da az-çok bu dengeden sapsmış olur. Neticede, o türün yok edici kuvvetinin yerine, gerçek olan yeni bir kuvvet meydana gelir.

Benzerlik ve benzemezliklerden oluşan bütün bu etkileşim, yenilenme ve yok olma şeklindeki hareketler, bazan aşırı, bazan noksan, bazende eşitlik ölçüsünde gerçekleşir. Varlıklar arasında cinsin devamı ancak, bu tarzda sağlanabilir.

Herhangi bir cisimden beslenen bir cisim, ya aynen o cismin yapısına (suretine) veya o cismin türünün yapısına bürünür. İnsanlar ise, bir önceki neslin nevinin yapısına (şahsiyetine) bürünürler. Böylece, cisimler arasında bir suret aktarımı gerçekleşirken, insanlar arasında nevin suretinin aktarımı vuku bulur. Fârâbî, bu aktarıma "adâlet" demektedir. Bu olayın gerçekleşmesi için, nesiller arası kültür aktarımı, eğitim vasıtasıyla yerine getirilmelidir. Bir önceki neslin, şahsiyetini elde edebilmesi için, bir sonraki nesil bir öncekinin kültür mirasına sahip olmalıdır. Bir önceki nesil, bir sonraki nesle vermesi gerekeni verecek, bir sonraki de bir evvelkinden alması gerekeni alacaktır. Fârâbî, bu işlevi, "adâlet" kavramıyla karşılamaktadır.(13)

Netice olarak, diyebiliriz ki, Fârâbî "adâlet" kavramını çeşitli alanlarda ele almış, "kültür aktarımı," "denge", "düzenleme" ve "değer" anlamlarına daha çok ağırlık vermiştir. Davranışın iyiliğini, "denge" anlamına gelen "adâlet"e bağlamış, davranışlarda dengeyi sağlama sorumluluğunu eğitime bırakmıştır. Böylece, adâletin kendisini bir fazilet (değer) olarak göstermekle beraber, diğer değerlerinde ondan kaynaklandığına dikkati çekmek istemiştir. Fusûlu'l-medenî isimli eserinde: iffetin aşırı düşkünlük ile, aşırı yoksulluk arasında var olan bir dengeden kaynaklandığına işaret etmesiyle Fârâbî, cimrilikle israf arasındaki dengeden de cömertliğin doğduğunu söylemektedir. Böylece, Fârâbî'nin "adâlet"i her değerün özünde ve kaynağında var olan zarurî bir unsur olmaktadır. Her değer varlığını ona borçludur. Adâletin kendisi bağımsız bir değerdir ama, diğer değerler onsuz olamaz. Fârâbî, "adâlet"i diğer değerlere kaynak olarak tesbit ettiği zaman onu "îtidâl" şeklinde kullanırken, ve îtidâli iki kısma ayırırken, kendi kendine îtidâlin, on rakamı ile altı rakamının ortası olan sekiz rakamının temin ettiği denge olduğunu söylerken, artıp çoğalmadığını, bizatihi îtidâl olduğunu belirtir. Bir de şartlara göre değişen îtidâlin,

ahlâkî îtidâl gibi, başka şeylere bağılı olarak meydana geldiğini vurgulamak ister. Böylece, gerek eğitimle adâletin ve gerekse ahlâkla adâletin ilişkisinden, adâletin sonradan kazanıldığını anlamış oluyoruz.

KAYNAKÇA

- 1 el-Medînetü'l-fâdıla, Mısır, ts, s. 111-112.
- 2 Kitabü'l-mille ve Nusus Uhra (Thk. Muhsin Mehdi, Beyrut, 1968, s. 45; el-Medinetü'l-fâdıla, s. 102.
- 3 es-Siyâsetü'l-medeniyye, Haydarabad, H. 1345, s. 32 vd.
- 4 bk. Siyâsetü'l-medeniyye, s. 19 vd.
- 5 bk. Tahsîlü's-saâde, Haydarabad, H. 1345, s. 44 vd.; Medînetü'l-fâdıla, s. 87 vd.
- 6 Fusûlü'l-medenî, (Aphorisms of the Statesmen), Edited by D.M. Dunlop, with English Translation and Notes, Cambridge, 1961, s. 140-1.
- 7 el-Medînetü'l-fâdıla, s. 51-55.
- 8 ed-Dava el-Kalbiye, Haydarabad, H. 1349, s. 9.
- 9 Fusûlü'l-medenî, s. 169.
- 10 Kitâbü'l-Tenbih, Haydarabad, H. 1346, s. 10 vd.; Fusûlü'l-medenî, s. 116.
- 11 Tahsîlü's-saâde, s. 32.
- 12 bk. es-Siyâsetü'l-medeniyye, s. 29; el-Medînetü'l-fâdıla, s. 40-42.
- 13 bk. el-Medînetü'l-fâdıla, s. 42-46.